

doi: 10.15407/dse2016.03.011

УДК 316.346-055.52:001.8

JEL Classification: J13, J 16

І.О. КУРИЛО

д-р екон. наук, проф.

Інститут демографії та соціальних
досліджень ім. М.В. Птухи НАН України
01032, Україна, м. Київ, бул. Т. Шевченка, 60
E-mail: kurilo2005@yandex.ua

**БАТЬКІВСТВО У ДЕМОГРАФІЧНОМУ КОНТЕКСТІ:
МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ
ТА ДЕЯКІ ТЕНДЕНЦІЇ РОЗВИТКУ**

Розглянуто чинники, що зумовлюють історичні та сучасні трансформації інституту батьківства. Запропоновано визначення батьківства як комплексу взаємопов'язаних інституціональних та поведінкових компонентів, які опосередковують народження дітей, їх утримання, догляд і виховання як складову відтворення населення. Розроблено структурно-логічну схему комплексного дослідження батьківства в демографічному контексті, що передбачає: розгляд соціально-демографічних передумов батьківства (дітородних орієнтацій, стану репродуктивного здоров'я й планування сім'ї, демографічних структур); аналіз рівня та структури народжуваності; вивчення особливостей інституціонального та поведінкового «профілю» батьківства у різних сімейних осередках; дослідження соціально-економічного середовища функціонування інституту батьківства, у тому числі стану та результативності соціальної політики щодо батьківства й дитинства. Окреслено методологічний підхід до дослідження батьківства, що передбачає його розгляд у єдності демогенерування та деморепродукції. Акцентовано увагу на необхідності аналізу процесів «імпорту» нових цінностей та норм у сфері сімейного життя, наслідування нових взірців та норм батьківської поведінки. Проаналізовано тенденції розвитку батьківства в Україні у сучасних умовах: охарактеризовано специфічні риси соціально-економічного середовища функціонування інституту батьківства, проблеми й перешкоди для становлення «відповідального батьківства» і поширення відповідних соціальних практик у різних сімейних осередках та на різних стадіях життєвого циклу індивіда / сім'ї, а також визначено деякі принципи розвитку соціальної політики щодо батьківства.

Ключові слова: батьківство, сім'я, відповідальне батьківство, інтенсивне материнство, соціальна політика щодо батьківства.

И.А. Курило

д-р екон. наук, проф.

Институт демографии и социальных
исследований им. М.В. Птухи НАН Украины
01032, Украина, Киев, бул. Т. Шевченко, 60
E-mail: kurilo2005@yandex.ua

РОДИТЕЛЬСТВО В ДЕМОГРАФИЧЕСКОМ КОНТЕКСТЕ: МЕТОДОЛОГИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ИССЛЕДОВАНИЯ И НЕКОТОРЫЕ ТЕНДЕНЦИИ РАЗВИТИЯ

Рассмотрены факторы, обуславливающие исторические и современные трансформации института родительства. Родительство в работе определено как комплекс взаимосвязанных институциональных и поведенческих компонентов, которые опосредуют рождение детей, их содержание, уход и воспитание как составляющую воспроизводства населения. Разработана структурно-логическая схема комплексного исследования родительства в демографическом контексте. Такое исследование предполагает: рассмотрение социально-демографических предпосылок родительства (детородных ориентаций, состояния репродуктивного здоровья и планирования семьи, демографических структур); анализ уровня и структуры рождаемости; изучение особенностей институционального и поведенческого «профиля» родительства в разных семьях; исследование социально-экономической среды функционирования института родительства, в том числе состояния и результативности социальной политики относительно родительства и детства. Очерчен методологический подход к исследованию родительства, предполагающий его рассмотрение в единстве демогенерирования и деморепродукции. Акцентировано внимание на необходимости анализа процессов «импорта» новых ценностей и норм в сфере семейной жизни, новых моделей и норм родительского поведения. Проанализированы тенденции развития родительства в Украине в современных условиях: охарактеризованы специфические черты социально-экономической среды функционирования института родительства, проблемы и препятствия для становления «ответственного родительства» и распространения соответствующих социальных практик в различных семьях и на разных стадиях жизненного цикла индивида / семьи, а также определены некоторые принципы развития социальной политики в отношении родительства.

Ключевые слова: родительство, семья, ответственное родительство, интенсивное материнство, социальная политика по отношению к родительству.

I.O. Kurylo

Dr. Sc. (Economics), Prof.

Ptoukha Institute for Demography and Social Studies

of the National Academy of Sciences of Ukraine

01032, Ukraine, Kyiv, blvd. Taras Shevchenko, 60

E-mail: kurilo2005@yandex.ua

PARENTHOOD IN DEMOGRAPHIC CONTEXT: METHODOLOGICAL BACKGROUND OF RESEARCH AND SOME DEVELOPMENT TRENDS

The factors which contribute to the historical and contemporary transformation of the institution of parenthood are analyzed. The author determines parenthood as a set of interrelated institutional and behavioral components which mediate childbearing, childcare and education as part of population reproduction. The structural and logical framework of comprehensive parenthood investigation in the demographic context is developed. This includes: consideration of socio-demographic preconditions of parenthood (childbearing intentions, reproductive health and family planning, demographic structures); analysis of fertility; investigation of institutional and behavioral peculiarities of parenthood in different types of families; study of the socio-economic environment in which parenthood is operating, including social policy on parenthood. A methodological approach to the parenthood based on integrity of demogeneration and demoreproduction is introduced.

The author also focuses attention on the necessity of investigation of new patterns of family life, values and imitation of new models and standards of parental behavior. Current trends in parenthood in Ukraine are considered. Specific features of the socio-economic environment of parenthood functioning are identified. Problems and obstacles of «responsible parenthood» formation and spreading of these social practices in various families and different stages of family lifecycle are described. Some priority principles of development of social policy on parenthood are proposed.

Keywords: parenthood, family, responsible parenthood, intensive motherhood, social policy on parenthood.

Постановка проблеми та її актуальність. Сучасні соціально-демографічні умови передбачають перенесення «центру тяжіння» з кількісних форм демографічного розвитку на якісні, в зв'язку з чим виняткову роль у відтворенні населення набуває не так власне

процес народжуваності чи його інтенсивність, як ті етапи відтворення, що пов'язані з формуванням якісних характеристик населення та людського капіталу. При цьому одним із визначальних факторів формування кількісних і якісних характеристик населення наразі є стан та тенденції розвитку інституту батьківства.

Історичні й сучасні трансформації інституту батьківства тісно вплетені у процеси відтворення населення, зумовлені як глибинними власне демографічними змінами, так і соціально-економічними зрушеннями. Це пов'язано з тією обставиною, що кількісні та якісні зміни у населенні є і детермінантою економічних змін, і їх наслідком. Серед кардинальних довготривалих демографічних зрушень, що обумовлюють зміни життєвого циклу людей, організації їх сімейного життя, соціально-культурних норм, регламентують не лише демографічну поведінку, а й певні економічні, соціальні та інші практики в рамках ширших життєвих стратегій, варто насамперед назвати зниження смертності (в тому числі й насамперед – дитячої), а відтак і народжуваності – до рівня простого оновлення поколінь, а надалі й нижче цього рівня. У тісному взаємозв'язку з цим відбувалась зміна базових умов існування населення, передовсім – економічних. Похідними від вищезгаданих демоекономічних змін рисами демографічної динаміки, що сформувались (в історичному вимірі) порівняно недавно, стали підвищення віку вступу до шлюбу та народження дітей, плюралізація шлюбно-сімейних відносин, поширення безшлюбного материнства. Вони найбільш тісно й безпосередньо пов'язані з сучасними змінами в інституті батьківства, з формуванням його специфічних особливостей у різних сімейних осередках. Подеколи вони виступають передумовами, подеколи – супутниками таких змін.

В Україні трансформація форм і функцій батьківства в останні десятиліття відбувається на фоні невирішеності багатьох соціально-економічних проблем та відсутності сталої ієрархії морально-етичних цінностей, що продукує низку негативних тенденцій та явищ (поширеність соціального сирітства, маргіналізація частини сімей і безвідповідальне батьківство, вади репродуктивного здоров'я населення тощо), які свідчать про незадовільний стан дитинства і батьківства в країні. Потребує вдосконалення і розвитку вітчизняна система підтримки батьківства і дитинства відповідно до реалій ринкової економіки й нових викликів XXI століття. Вищезгадане зумовлює актуальність і важливість розробки теоретико-методологічних засад комплексного дослідження батьківства у соціально-демографічному контексті та поглибленого аналізу його стану в нашій країні.

Аналіз наявних досліджень. Розгляд проблем батьківства і дитинства наразі є одним із доволі «популярних» напрямів новітніх соціально-демографічних досліджень зарубіжних вчених. Ці проблеми перебувають також у центрі уваги міжнародних організацій і відповідних міжнародних наукових центрів. З'явилося немало робіт, присвячених концептуальному осмисленню новітніх трансформацій інституту батьківства (роботи У. Бьонеберг (U. Vjorneberg), Т. Міллер (T. Miller) та ін. [1–3]). Із залученням даних спеціальних обстежень вивчається специфіка батьківства у різних соціальних типах сімей (національні та сексуальні меншини, мігранти тощо).

Вельми популярною серед закордонних дослідників є проблематика репродуктивної праці, розподілу батьківських обов'язків та поєднання професійної зайнятості й материнства (О. Ісупова (O. Isupova), А. Темкіна (A. Temkina), Ж. Чернова (Zh. Chernova) та ін.), батьківства у контексті шлюбно-сімейних відносин (Т. Гурко (T. Gurko)), залучення батька в догляд за дітьми й їх виховання (А. Авдєєва (A. Avdi-eieva), А. Носкова (A. Noskova)), політика держави щодо материнства / батьківства (Ж. Чернова (Zh. Chernova), Т. Щурко (T. Shchurko)).

В Україні наразі є лише нечисленні розрізнені дослідження з тематики батьківства, які охоплюють окремі її аспекти, найчастіше – соціально-педагогічні, медичні, почасти – й ті, які стосуються державної політики підтримки материнства і дитинства [4, 5]. Результати цих досліджень, що торкаються суміжних аспектів тематики батьківства, можна розглядати й як своєрідні гносеологічні «опори» для комплексного аналізу батьківства в соціально-демографічному контексті.

В окремих роботах соціологів, економістів та демографів розглядаються також проблеми монобатьківських сімей [6], особливості мотивації дітонародження / батьківства в різних групах населення [7, с. 123–148], соціально-економічне становище вразливих сімей з дітьми [8] тощо. Наявні науково-практичні розробки зосереджені майже винятково на проблемах материнства і фактично ігнорують як функції батька у генеративній діяльності, так і значущі соціально-демографічні характеристики батьківського контингенту. У цілому ж можна констатувати, що проблема батьківства як самостійний напрям соціально-демографічних досліджень у нашій країні дотепер не сформувався. При цьому відсутність ґрунтовних досліджень батьківства як соціально-демографічної проблеми є однією з причин недостатньої ефективності наявної підтримки батьківства і дитинства в Україні та демографічної політики у цілому.

Мета статті полягає у визначенні методологічних засад дослідження батьківства у демографічному контексті та характеристиці деяких сучасних тенденцій розвитку батьківства у нашій країні.

Виклад основного матеріалу. Демографічний контекст проблематики батьківства стосується низки науково-практичних аспектів даної тематики, серед яких вважаємо за доцільне насамперед виділити: роль і функції батьківства як складової відтворення населення, його місце у системі демографічних відносин; соціально-демографічні передумови батьківства; батьківство як етап життєвого циклу індивіда та сім'ї, у т. ч. механізм реалізації основних функцій сім'ї та формування сімейних відносин; батьківство та розподіл репродуктивної праці; трансформації інституту батьківства й їхній вплив на перебіг демографічних процесів і якісні характеристики населення; вдосконалення підтримки батьківства і дитинства як складової соціально-демографічної політики.

У цій роботі батьківство розглядається як комплекс взаємопов'язаних інституціональних (норми, правила / приписи) і поведінкових (дії та відносини) компонентів, що опосередковують народження дітей, їх утримання, догляд і виховання як складову відтворення населення.

Вивчення батьківства крізь призму демографічного розвитку, тобто у контексті системи відносин, які забезпечують відтворення населення, передбачає, по-перше, взяття за «відправний пункт» соціально-демографічних передумов функціонування цього інституту й змін у ньому (в т. ч. стану репродуктивного здоров'я, дітородних орієнтацій, демографічних структур тощо) та, по-друге, «занурення» об'єкта дослідження у систему шлюбно-сімейних відносин та взаємодій, у середовище сім'ї як базового осередку відтворення населення (рис. 1).

Перспективним у науково-практичному плані видається розгляд особливостей моделі батьківства у різних сімейних осередках і, зокрема, у зв'язку з формою шлюбу та специфікою шлюбно-сімейних відносин, а також із взаємодіями у рамках ширшого родинного кола.

У сучасному світі, де кожен індивід є суб'єктом різноманітних відносин у різних сферах життя, де має місце універсалізація функцій, що значною мірою відкидає жорстку гендерну сегрегацію, де обоє батьків залучені не лише у сімейно-генеративну,

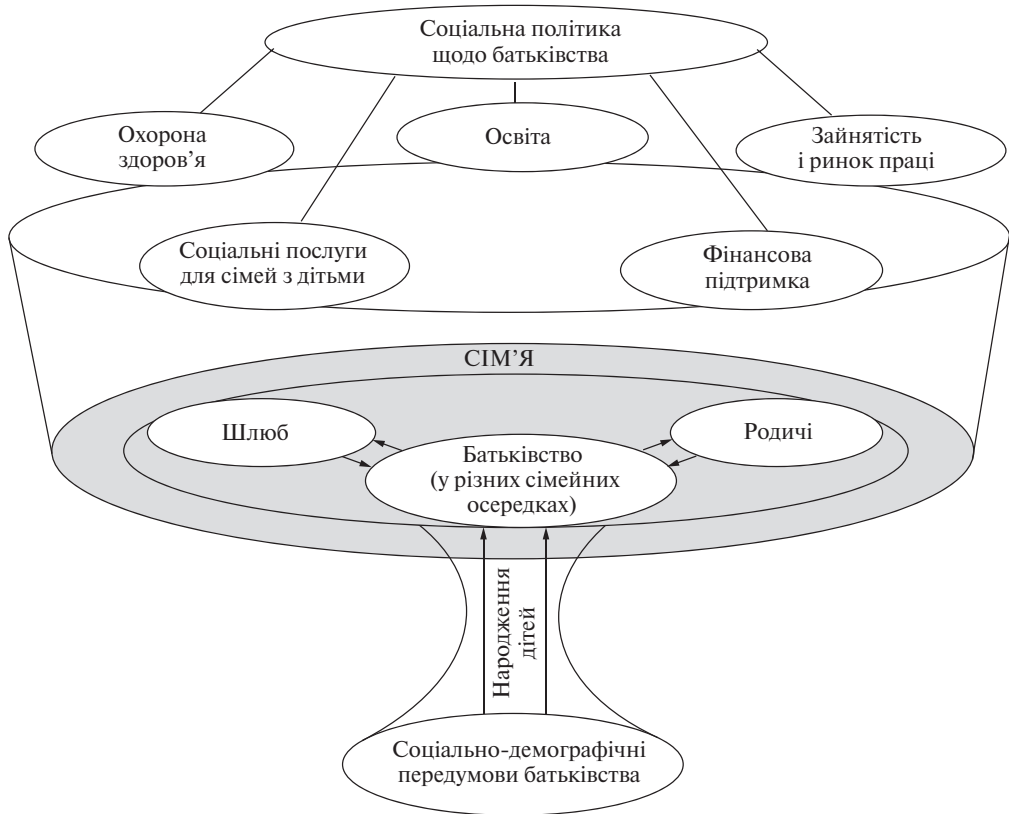

Рис. 1. Структурно-логічна схема дослідження батьківства у соціально-демографічному контексті

але й в економічну діяльність, значущий вплив на формування тієї чи іншої моделі батьківства, поширення різних практик у цій царині справляє соціально-економічне середовище функціонування інституту батьківства. Воно представлене економічними умовами відтворення населення (насамперед, умовами зайнятості й рівнем оплати праці, а, крім того, й системою фінансової підтримки батьківства й дитинства), станом соціальної інфраструктури, що задовольняє потреби батьків та дітей (освіта, охорона здоров'я, соціальні послуги для сімей з дітьми тощо). Формування й поточний стан згаданого середовища значною мірою залежить від пріоритетів та ефективності здійснюваної соціальної політики. На різних етапах розвитку в різних країнах це середовище є більш чи менш сприятливим для батьківства, дружнім (або ні) щодо сімей із дітьми. Дослідження результативності соціальної політики щодо батьківства становить безумовний науково-практичний інтерес і є невід'ємною складовою комплексного дослідження проблематики батьківства у соціально-демографічному контексті.

Гносеологічно продуктивним для аналізу поведінкових компонентів батьківства (дій та відносин) ми вважаємо методологічний підхід, згідно з яким батьківство можна розглядати також у єдності демогенерування та деморепродукції (рис. 2). Демогенерування пов'язане з народженням, утриманням та вихованням дітей, тобто «забезпеченням» життєвого етапу «дитинство». Водночас ця діяльність батьків

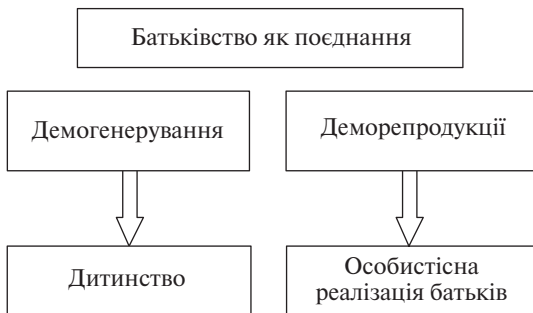

Рис. 2. Дослідження батьківства як різновиду діяльності

є деморепродуктивною, тобто такою, в ході якої відбувається зміна характеристик людського капіталу самих батьків та їх самореалізація в цій якості. Варто зазначити, що запропонований підхід ґрунтується на положеннях трудової концепції відтворення населення, розробленої відомими українськими демографами В. Стешенко (V. Steshenko) та В. Піскуновим (V. Piskunov) [9, с. 82–87].

У ході поглибленого дослідження в динаміці інституціонального «профілю» батьківства (норм, настанов, цінностей) замало уваги приділяється, на нашу думку, тій ролі, яку відіграє у відповідних змінах обмін інформацією (у т. ч. у глобальному масштабі). А тим часом необхідність обміну ресурсами й інформацією з зовнішнім середовищем впливає із відкритості системи населення, адже відкриті соціальні системи існують і розвиваються саме за рахунок живлення потоками ресурсів й інформації, що надходять із зовнішнього середовища. Такими ресурсами для обміну є, зокрема, й цінності та норми у сфері сімейного життя, нові взірці батьківської поведінки. У ході трансформацій інституту батьківства неабияку роль відіграє наслідування нових взірців та норм сексуальної, шлюбної й генеративної поведінки (що відбувається й завдяки механізму «соціального навчання»). Це можна спостерігати, наприклад, стосовно представників різних соціальних груп / соціального оточення в межах населення конкретної країни.

Протягом новітньої соціально-демографічної історії визнання суспільної значущості батьківських функцій, цінності батьківства (а надто – материнства) змінювалось відповідно до динаміки цінності дитини / дітей, зростало прямо пропорційно підвищенню ролі людського капіталу й значення ранніх вкладень у нього та при цьому знаходилось в «обернено пропорційній залежності» від динаміки частоти дітородження. У цілому ж підвищення демографічної ефективності відтворення населення, з одного боку, та зростання вимог до якості людського капіталу й необхідність вкладень у нього з дитинства, з іншого, істотно вплинули на розвиток інституту батьківства, зумовили появу нової його філософії – «відповідального батьківства», а відтак і поширення відповідних соціальних практик, яке відбувається, однак, доволі нерівномірно й не завжди послідовно. Надалі ми зосередимо увагу саме на проблемних аспектах і перепонах для становлення відповідального батьківства і його складових (відповідальної дітородної поведінки й планування сім'ї, відповідального виховання й утримання дітей, формування й підтримання родинних комунікацій тощо [10]) стосовно різних сімейних осередків і стадій життєвого циклу індивіда / сім'ї. Принагідно зазначимо, що проблемні ситуації, про які йтиметься далі, не є апіорі притаманними певному типу сімейних осередків, радше вони, з більшою або

меншою імовірністю, можуть виникати у різних сім'ях за тих чи інших життєвих обставин, тож потребують реагування з боку держави та суспільства згідно з принципом формування політики «life-stage approach».

Найбільш поширеною проблемою щодо реалізації соціальних практик «відповідального батьківства» в нашій країні є ситуація, за якої сформовано усвідомлене бажання народити й виховувати дитину / дітей та відповідальне ставлення до її / їх виховання й розвитку, однак при цьому реалізація відповідних функцій відбувається в умовах дефіциту ресурсів та можливостей. У зв'язку з цим «відповідальне батьківство» набуває перетворених форм.

З боку економічного середовища поширеність даної ситуації зумовлюють обмежені можливості належного самозабезпечення сімей з дітьми (передовсім, через низький рівень оплати праці), а також наявні вади державної матеріальної підтримки батьківства і дитинства.

Негативний вплив на відповідні процеси справляють і дисфункції соціальних інститутів, орієнтованих на забезпечення потреб сімей, дітей та відтворення населення. Адже попри об'єктивне зростання вимог до якості людського капіталу, функцію продукування відповідних якостей стосовно дітей і молоді наразі не змогли належним чином взяти на себе соціальні інститути, залучені до збереження здоров'я, виховання й навчання дітей. За радянських часів формування норм, приписів та настанов щодо дітей і батьківства більшою мірою брали на себе суспільство й держава, аніж сім'я. Це стосувалось і багатьох аспектів утримання дітей, формування якісних характеристик майбутньої робочої сили, в чому батькам певною мірою допомагала держава, водночас контролюючи виконання батьківських функцій тощо. З переходом до ринкової економіки скорочення суспільних форм виховання й соціалізації (що подеколи функціонували на безоплатній основі) значно підвищилось навантаження батьків у сфері виховання, безпосередньо освіти, організації дозвілля дітей тощо. При цьому адаптація соціальних інститутів освіти, охорони здоров'я та ін. до нових суспільно-економічних умов у нашій країні відбулась не без втрат, тож нині їх характеризує низька доступність якісних послуг, розквіт «корупційних пасток», а також недостатня гнучкість та невідповідність певним сучасним вимогам і потребам батьків та дітей.

В умовах, коли діапазон і якісний рівень вимог до тих функцій, які виконують батьки щодо утримання, виховання, збереження здоров'я та освіти дітей, стрімко зростає, причому ці функції батькам доводиться реалізовувати в умовах несприятливого економічного середовища й неналежного функціонування інститутів, що могли б зменшити рівень відповідного навантаження на сім'ю, виникають, як своєрідний механізм заміщення, та поширюються практики «інтенсивного батьківства» (переважно – «інтенсивного материнства»).

На відміну від поширеного тлумачення терміну «інтенсивне материнство», що був уведений в обіг двадцятиліття тому Ш. Хейдс [11] і переважно використовувався у дискусії про різні стилі догляду і виховання малюків для позначення культурних норм, емоційно-психологічних та організаційних особливостей цього процесу, ми хотіли б укласти в це поняття демоекономічний зміст. Під «інтенсивним материнством» пропонуємо розуміти надмірно напружене виконання батьківських обов'язків, включаючи перебирання на себе невластивих функцій (батька, певного соціального інституту тощо), систематичне прикладання надмірних зусиль задля належного виконання батьківської ролі / ролей, забезпечення дитині / дітям комфортного середовища для фізичного й інтелектуального розвитку.

Як бачимо, пропонуване тлумачення в неявному вигляді охоплює й той аспект, на якому часто наголошує у рамках найбільш поширеного розуміння «інтенсивного материнства», коли воно асоціюється з жертвністю, самозреченням заради дитини, а також із вельми «трудомістким» залученням в її життєдіяльність (навчання, фізичний розвиток тощо). Однак нам хотілося б акцентувати увагу саме на тому, що «інтенсивне материнство» у досліджуваній ситуації виступає як перетворена форма «відповідального батьківства», як замісний, компенсаторний механізм функціонування цього інституту в умовах незадовільного (чи й просто недосконалого) соціально-економічного середовища, а також традиційного для нашого суспільства гендерного перекоосу «на користь» жінок у виконанні сімейних обов'язків та батьківських функцій. Хоча практики «інтенсивного материнства» можуть бути успішними з точки зору компенсації дисфункцій соціальних інститутів та формування певних якісних характеристик дітей, однак досягнення цих результатів у даному випадку пов'язано як з надмірним трудовим і психологічним навантаженням матерів, та і з імовірними несприятливими медико-соціальними та психологічними наслідками як для матерів, так і для дітей, а також для взаємин батька і дитини / дітей.

Варто зазначити, що вітчизняна ситуація у цьому сенсі є специфічною, але не ексклюзивною: про подібні проблемні аспекти материнства як діяльності, труднощі материнства, зумовлені дефіцитом ресурсів для виконання материнських функцій, пишуть і західні дослідники [3].

«Інтенсивне материнство» насамперед розповсюджене у неповних сім'ях з дітьми (а таких у різних регіонах України наразі від 1/4 до 1/3), однак не тільки в них, адже дотепер жіноча функція дітонародження майже повністю ретранслюється на сферу соціально-демографічного відтворення і не лише тісно прив'язується до догляду за малолітніми дітьми, але й певною мірою ототожнюється із батьківськими обов'язками у цілому. Загалом же для обґрунтованих оцінок ступеня поширеності практик «інтенсивного материнства» потрібні спеціальні дослідження, в тому числі на основі матеріалів соціологічних обстежень, а також з урахуванням особливостей матеріального становища різних типів сімей у нашій країні. Спираючись на результати досліджень, що стосуються поширеності практик активної участі батька у догляді й вихованні дітей та «залученості» в їхнє життя, наразі можна лише констатувати, що в Україні (та низці країн пострадянського простору) через гендерне нерівноправ'я щодо сімейних обов'язків та виховання дітей, історично та ментально обумовлену матрицентричність сім'ї, «інтенсивне материнство» отримало певне розповсюдження і у повних сім'ях з дітьми (в тому числі тих, де мати зайнята не лише у домогосподарстві, але й економічною діяльністю). Так, наприклад, за результатами вітчизняного соціально-демографічного обстеження «Сім'я та сімейні відносини», дружина є основним виконавцем обов'язків по догляді за дітьми майже у 3/4 сімей респондентів, причому у решті випадків таким основним виконавцем є навіть частіше представники прабатьківського покоління (бабуся / дідусь), аніж батько дитини / дітей [7, с. 102–103]. Недостатню поширеність залученості батька у сімейно-виховну діяльність підкреслюють і російські дослідники [12], при цьому вони виявили, що загальний час, який витрачають жінки на догляд за дітьми, більш ніж удвічі перевищує такий для чоловіків [13, с. 58].

Варто зазначити також, що доволі типовим є суспільне сприйняття вищевизначеної ситуації як цілком нормальної, подеколи – намагання представити «інтенсивне материнство» як беззаперечний моральний обов'язок жінки, ігнорування надмірності материнської відповідальності й трудового навантаження, що, окрім вже згадуваних

вище негативних наслідків «інтенсивного материнства», сприяє також закріпленню «відстороненості» батька від виховання дітей і від повсякденної турботи про них, породжує непорозуміння та напруженість у стосунках між членами подружжя, йде на шкоду загальній родинній солідарності і т. п.

Наразі можна окреслити принаймні ще дві проблемні ситуації у царині становлення «відповідального батьківства» у нашій країні. Перша з них виникає, коли має місце певний дефіцит усвідомленого бажання й відповідального ставлення до батьківства за умов, якщо у індивіда / сім'ї є необхідні ресурси та можливості для народження й повноцінного виховання та розвитку дітей. Одним із демографічних наслідків-результатів такої ситуації може бути свідоме відкладання народження дитини / дітей (як складова процесу планування сім'ї) або й остаточна відмова від народження (сюди потрапляє й випадок з індивідами child-free).

Іншим варіантом розвитку ситуації (у випадку народження дитини / дітей) є надмірне делегування такими батьками своїх батьківських функцій родичам або не родичам (найманому персоналу). Воно може виникати за дуже різних життєвих обставин: як, наприклад, у випадку надто раннього батьківства (материнства), коли батьківські обов'язки соціально незрілої матері / батька часто перебирають на себе (подеколи у вельми «інтенсивному» варіанті) представники прабатьківського покоління, так і, скажімо, у випадку фінансово спроможних і при цьому зосереджених виключно на кар'єрі й професійній самореалізації батьків (у тому числі власне матері), коли значна частина функцій «відповідального батьківства» делегується найманому персоналу. Визнаючи позитивну роль родинних зв'язків та взаємодопомоги в вихованні й розвитку дітей, з одного боку, та доцільність залучення професійного персоналу до навчання й виховання дитини — з іншого, маємо все ж наголосити й на певних несприятливих наслідках надмірного делегування батьківських обов'язків (аж до нехтування ними), що обертається не лише психоемоційним відчуженням дітей від батьків тощо, але й, крім того, можливими проблемами з формуванням генеративності (у тому числі здатності піклуватися про своїх власних дітей) у підростаючого покоління в його подальшому житті.

Друга проблемна ситуація — найбільш болюча й тяжка за своїми соціально-демографічними наслідками — це та, за якої брак усвідомленого бажання й відповідального ставлення до народження й виховання дітей поєднується з дефіцитом ресурсів / можливостей для належної реалізації батьківських функцій. Результатами такої ситуації часто бувають або добровільна відмова від вже народженої дитини, або неблагополучне (асоціальне) батьківство, якому також притаманний високий ризик переходу в соціальне сирітство.

Висновки і рекомендації. Батьківство у демографічному контексті ми розглядаємо як комплекс взаємопов'язаних інституціональних (норми, правила / приписи) та поведінкових (дії й відносини компонентів, що опосередковують народження дітей, їх утримання, догляд і виховання як складову відтворення населення. Комплексне дослідження батьківства в демографічному вимірі передбачає: розгляд його соціально-демографічних передумов (демографічних структур (статеві-вікової, шлюбно-сімейної), дітородних орієнтацій, стану репродуктивного здоров'я й планування сім'ї тощо); аналіз рівня та структури народжуваності; вивчення особливостей інституціонального та поведінкового «профілю» батьківства у різних сімейних осередках та на різних етапах життєвого циклу індивіда / сім'ї; дослідження соціально-економічного середовища функціонування інституту батьківства, у тому числі стану та результативності соціальної політики щодо батьківства й дитинства.

На наш погляд, продуктивним щодо вивчення батьківства у демографічному контексті є його розгляд як єдності демогенерування (спрямованого на народження дітей та забезпечення їх розвитку) й деморепродукції (в ході якої відбувається зміна характеристик людського капіталу самих батьків та їх самореалізація в батьківській ролі). На окрему пильну увагу дослідників наразі заслуговує також процес «імпорту» нових цінностей та норм у сфері сімейного життя, наслідування нових взірців та норм батьківської поведінки.

У роботі показано, що сучасні трансформації інституту батьківства і, зокрема, розвиток феномену «відповідального батьківства» зумовлені глибинними демографічними змінами та об'єктивним підвищенням вимог до якості людського капіталу й ролі вкладень у нього з дитинства. У зв'язку із доведеністю необхідності ранніх вкладень у людський капітал у сучасному суспільстві мала б постійно розширюватись ресурсна база для реалізації практик «відповідального батьківства» та суттєво підвищитись цінність і престиж батьківства, однак реалії життя допоки більш або менш істотно (залежно від ступеня суспільно-економічного розвитку країни), відстають від згаданих потреб.

В умовах дефіциту ресурсних можливостей для повноцінної реалізації функцій «відповідального батьківства» та за традиційного (принаймні для нашої країни) гендерного перекоосу щодо виконання сімейно-батьківських обов'язків «на користь» жінок набувають поширення практики «інтенсивного материнства». У демоекономічний зміст цього поняття ми вкладаємо підвищену трудомісткість материнської ролі, надмірну напруженість виконання відповідних обов'язків, включаючи перебирання на себе невласливих функцій (батька, певних соціальних інститутів тощо), систематичне прикладання надмірних зусиль задля забезпечення дитині / дітям комфортного середовища для фізичного й інтелектуального розвитку. Віддаючи належне «інтенсивному материнству» як втіленню філософії «відповідального батьківства» та формі реалізації передбачених ним функцій в умовах несприятливого соціально-економічного середовища, треба наголосити й на несприятливих рисах та наслідках «інтенсивного материнства»: надмірному трудовому й психологічному навантаженні матерів; імовірних негативних психологічних наслідках як для матерів, так і для дітей; «відстороненості» батька від виховання дітей і повсякденної турботи про них із відповідними наслідками для взаємин батька і дитини; непорозумінні та напруженості у стосунках між членами подружжя (у випадку повної сім'ї); втратах загальної родинної відповідальності й солідарності.

Ситуація із поширеністю «інтенсивного материнства» в нашій країні потребує подальшого вивчення (у тому числі на основі спеціально організованих соціологічних обстежень з цієї проблематики) та реакції з боку держави й суспільства, коригування шляхом якісних змін як у соціально-економічному середовищі функціонування інституту батьківства, так і в суспільній свідомості.

З огляду на виявлені детермінанти «інтенсивного материнства» у нашій країні вважаємо, що соціальна політика сприяння батьківству та дитинству в Україні має насамперед ґрунтуватися на принципах гендерної справедливості та рівноправності, пріоритетності створення можливостей для поєднання професійної зайнятості, батьківства й сімейного життя та націленості на створення суспільного середовища, дружнього до батьків та дітей. Необхідна загальна популяризація ідеології «відповідального батьківства» та активна інституційна, державна і суспільна підтримка практик залучення саме батька до реалізації відповідних функцій.

У цілому ж вирішенню проблем та усуненню перепон щодо становлення і розвитку практик «відповідального батьківства» у нашій країні здатні сприяти істотне

поліпшення економічних умов відтворення населення і поколінь, які зростають, зокрема (насамперед, через підвищення стандартів оплати праці) та створення диверсифікованої мережі соціальних послуг для сімей з дітьми. Позитивно вплинути на відповідні процеси може також упровадження на всіх рівнях освіти й інформаційно-просвітницької діяльності орієнтації на духовні цінності, на традиції родинної любові, спільної відповідальності та взаємодопомоги, на досягнення збалансованості гендерних ролей, на підвищення соціального статусу батьківства.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Bjorneberg, Ulla*. Parenting in Transition: An Introduction and Summary // *European Parents in the 1990s. Contradictions and Comparisons*. Ed. by Ulla Bjorneberg. – New Brunswick; New York : Transaction Publishers. – 2001. – P. 1–29.
2. *The Transition to Parenthood in European Societies // Policy Implications of Changing Family Formation: Study Prepared for the European Population Conference 2005 / Ed. by Linda Hantrais, Dimitar Philipov, and Francesco C. Billari*. – Strasbourg : Council of Europe, 2006. P. 63–111.
3. *Miller T.* Making sense of motherhood: A narrative approach. – London : Cambridge University Press, 2005.
4. *Ковальова Є.О.* Особливості розвитку уявлень про батьківство у юнаків: автореф. дис. ... канд. психол. наук / Ковальова Є.О. – К. : Ін-т психології ім. Г.С. Костюка, 2014. – 20 с.
5. *Лещенко О.Г.* Соціально-педагогічні умови формування відповідального ставлення до батьківства у молодого подружжя: автореф. дис. ... канд. пед. наук / Лещенко О.Г. – Луганськ : Луган. нац. ун-т ім. Т. Шевченка, 2010. – 20 с.
6. *Коломієць О.О.* Монобатьківські сім'ї: соціальний захист і самозабезпечення / О.О. Коломієць // *Стратегічні пріоритети*. – 2009. – № 4. – С. 148–156.
7. *Сім'я та сімейні відносини в Україні: сучасний стан і тенденції розвитку*. – К. : Основа-Принт, 2009. – 248 с.
8. *Нерівні можливості дітей в Україні: аналіз та рекомендації для політики (на основі моніторингу щодо економічної нерівності домогосподарств та доступу дітей до послуг соціальної сфери)*. – К. : ІДСД ім. М.В. Птухи НАН України, 2011. – 47 с.
9. *Стещенко В.С.* Изучение воспроизводства населения (теоретические проблемы). – К. : Наук. думка, 1981. – 326 с.
10. *Думанська В.П.* Відповідальне батьківство: теоретичний аспект // *Демографія та соціальна економіка*. – 2015. – № 3 (25). – С. 75–86. – doi: 10.15407/dse2015.03.075
11. *Hays S.* The Cultural Contradictions of Motherhood // *Journal of the Association for Research on Mothering*. – New Haven and London : Yale University Press, 1996.
12. *Авдеева А.В.* «Вовлеченное отцовство» в современной России: стратегии участия в уходе за детьми / А.В. Авдеева // *Социологические исследования*. – 2012. – № 11. – С. 95–104.
13. *Мезенцева Е.Б.* Мужчины и женщины в сфере домашнего труда: логика экономической рациональности против логики гендерной идентичности? // *Гендерное равенство: поиски решения старых проблем*. – М. : МОТ, 2003. – С. 51–70.

REFERENCES

1. Bjorneberg, Ulla. (2001). Parenting in Transition: An Introduction and Summary. *European Parents in the 1990s. Contradictions and Comparisons*. New York: Transaction Publishers [in English].
2. Hantrais, L., Philipov, D. & Billari, F.C. (2006). The Transition to Parenthood in European Societies. *Policy Implications of Changing Family Formation: Study Prepared for the European Population Conference 2005*. Strasbourg: Council of Europe [in English].
3. Miller, T. (2005). *Making sense of motherhood: A narrative approach*. London: Cambridge University Press [in English].
4. Kovalova, Ye.O. (2014). Osoblyvosti rozvytku uyavlen pro batkivstvo u yunakiv [Features of development ideas about parenting youths]. *Extended abstract of candidate's thesis*. Kyiv: Kostiuk Institute of Psychology [in Ukrainian].

5. Leshchenko, O.H. (2010). Sotsialno-pedahohichni umovy formuvannya vidpovidalnoho stavlennya do batkivstva u molodoho podruzzhya [Social and pedagogical conditions of the responsible attitude to parenting a young married couple]. *Extended abstract of candidate's thesis*. Luhansk: Luhan. nats. un-t im. T. Shevchenka [in Ukrainian].
6. Kolomiyets, O.O. (2009). Monobatkivski simi: sotsialnyi zakhyst i samozabezpechennia [Monobatkivski family, social security and self-sufficiency]. *Stratehichni priorytety – Strategic priorities*, 4, 148-156. [in Ukrainian].
7. Cim'ia ta simeini vidnosyny v Ukraini: suchasnyi stan i tendentsii rozvytku [Family and family relations in Ukraine: current state and development trends]. (2009). Kyiv: Osнова-Prynt [in Ukrainian].
8. Nerivni mozhyvosti ditei v Ukraini: analiz ta rekomendatsii dlia polityky (na osnovi monitorynhu shchodo ekonomichnoi nerivnosti domohospodarstv ta dostupu ditei do posluh sotsialnoi sfery) [Unequal opportunities of children in Ukraine: Analysis and Recommendations for Policy (based on the monitoring of economic inequality of household and children's access to social services)]. (2011). Kyiv: In-t demohrafiyi ta sotsial'nykh doslidzhen' im. M.V. Ptukhy NAN Ukrayiny [in Ukrainian].
9. Steshenko, V.S. (1981). Izuchenie vosproizvodstva naseleniya (teoreticheskie problemy) [Study population reproduction (Theoretical problems)]. Kyiv: Naukova dumka [in Russian].
10. Dumanska, V.P. (2015). Vidpovidalne batkivstvo: teoretychnyi aspekt [Responsible parenthood: a theoretical aspect]. *Demohrafiia ta sotsialna ekonomika - Demography and social economy*, 3 (25), 75-86 [in Ukrainian]. doi: 10.15407/dse2015.03.075.
11. Hays, S. (1996). The Cultural Contradictions of Motherhood. *Journal of the Association for Research on Mothering*. New Haven and London : Yale University Press [in English].
12. Avdeeva, A.V. (2012). «Vovlechennoe ottsovstvo» v sovremennoy Rossii: strategii uchastiya v uhode za detmi [«Involved fatherhood» in modern Russia: the strategy of participation in childcare]. *Sotsiologicheskie issledovaniya - Sociological researches*, 11, 95-104 [in Russian].
13. Mezentseva, E.B. (2003). Men and women in domestic work: the logic of economic rationality, against the logic of gender identity? *Gender equality: the search for solutions to old problems*. Moscow: MOT [in English].

Стаття надійшла до редакції журналу 12.09.2016.